

УДК 911.3

Заваріка Г.М.

ТУРИЗМ НА ОХОРОННИХ ПРИРОДНИХ ТЕРИТОРІЯХ

В статті йдеться про сучасний стан та розвиток екологічного туризму на заповідних територіях. Подана історія цього питання та деякі рекомендації стосовно організації екологічного туризму на охоронних природних територіях.

Ключові слова: екологічний туризм, заповідник, природно-заповідний фонд.

В статье говорится о современном состоянии и развитии экологического туризма на заповедных территориях. Представлена история этого вопроса и некоторые рекомендации по организации экологического туризма на охраняемых природных территориях.

Ключевые слова: экологический туризм, заповедник, природно-заповедный фонд.

The article refers to the current state and development of eco-tourism in protected areas. The present history of this issue and some recommendations on the organization of eco-tourism in protected natural areas.

Keywords: ecotourism, nature reserve Nature Reserve Fund.

Постановка проблеми. Вважається, що екскурсійно-туристична діяльність заповідників є ефективним шляхом екологічної просвіти населення, а також допомагає заробляти заповідникам та іншим об'єктам природно-заповідного фонду гроші[1][2]. Однак значна кількість фахівців в галузі заповідної справи з тривогою відзначають все зростаючий прес від екскурсійно-туристичної діяльності на заповідних територіях, коли заповідним екосистемам наноситься величезна екологічна шкода[4]. У даному випадку можна сказати, що знищуючи дику природу заповідників, екскурсійно-туристична діяльність вбиває сама себе[2]. Природні заповідники, де повинен бути найбільш суворий режим, який відповідає принципам концепції абсолютної заповідності, на ділі все частіше перетворюються на звичайні парки для відпочинку[6]. Відвідувачі заповідників негативно впливають на геологічні формації, ґрунт,

рослинність, тваринний світ, погіршують санітарні умови навколишнього середовища, естетичні особливості ландшафту і культурної обстановки[2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові публікації з теми статті належать Борейко В., Котенко Т., Мироновій Л., Штильмарку Ф., Кекушеву В., Сергєєву В., Степаницькому В., Любіцевій О., Дмитруку О. та іншим. Проте деякі питання залишаються дискусійними та потребують подальшого вивчення.

Мета дослідження. Мета даної статті: дослідити стан питання стосовно можливості розвитку туристичної діяльності на території природних заповідників.

Виклад основного матеріалу. Особливо охоронювані природні території по всьому світі найширшим чином використовуються для організації екологічного туризму.

В Україні площа заповідних територій зросла майже вдвічі після прийняття Закону України «Про природно-заповідний фонд України». Збільшення відбулося за рахунок створення біосферних резерватів, національних і регіональних ландшафтних парків. Заказники займають 39,7% загальної площі ПЗФ, національні парки -22,6%, регіональні ландшафтні парки 18,3%. Загальна кількість об'єктів ПЗФ досягає 7 тисяч. Статус загальнодержавних мають 588 об'єктів, серед яких 4 біосферні резервати, 17 природних заповідників, 12 національних природних парків, 292 заказники, 132 пам'ятки природи, 88 парків - пам'яток садово-паркового мистецтва, 20 дендрологічних парків, 17 ботанічних садів, 7 зоологічних парків.

В межах країни відсоток заповідності коливається від 1% у Вінницькій, Дніпропетровській, Київській, Кіровоградській, Харківській областях до 14% в Закарпатській, Івано-Франківській, Хмельницькій, м. Києві та Криму.

Концептуальне питання – бути чи не бути екологічному туризму в заповідниках - був довгі роки дискусійним, причому багато представників наукової громадськості (та й самі працівники заповідників) наполягали (і продовжують наполягати), що для заповідників це неприйнятно. Наводиться і такий аргумент – історично українські заповідники йшли по особливому шляху, який не передбачав самої можливості екотуризму. Так було заведено завжди, на їх території припустимі лише наукові дослідження.

Вважаємо за необхідне зупинитися на історії цього питання, яку докладно дослідили вчені Кекушев В.П., Сергєєв В.П. та Степаницький В.Б.

Положення про державні заповідники на території СРСР затверджене постановою РНК СРСР від 17 березня 1940 № 1596, серед основних завдань, покладених на заповідники, встановлює і «ознайомлення населення з природою заповідників і їх роботою шляхом організації екотуризму та наукових екскурсій в заповідники» Ідентичне

формулювання міститься і в наступній редакції Положення про заповідники, затверджених Раднаркомом СРСР 15.03.44 № 205 Положення про державні заповідники СРСР, затверджене постановою Ради Міністрів СРСР від 27.10.51 № 4139, до числа покладених на заповідники завдань відносить і «сприяння проведенню екскурсій трудящих, а також студентської практики і туризму». Положення про державні заповідники, що у віданні Головопублічного управління СРСР, затверджене постановою Радміну СРСР від 5 червня 1962 № 769 (скасовано наприкінці 1991 р.), також до числа основних завдань заповідників відносить "проведення екскурсій та сприяння розвитку туризму».

Видатний російський діяч заповідної справи В.Н. Макаров, виступаючи в 1931 р. на Пленумі Наркомосу з доповіддю про поточні завдання розвитку системи заповідників, відзначив необхідність "всіляко розвивати пролетарський туризм та іноземний туризм в межах заповідників, не знижуючи, однак, науково - дослідного значення заповідників і витримуючи принцип заповідності ". У спеціально підготовленій ним довідці підкреслювалося значення заповідників для туризму, але розвинений він "поки слабо: через Кримський заповідник проходить зареєстрованих 10 тис. осіб, через Кавказький приблизно 40, через «Стовпи» - 30, Ільменський - 5 тис. і т . д.».

Один з основоположників російської заповідної справи, академік І.П. Бородин ще в 1914 р. у своїй знаменитій статті «Охорона пам'яток природи» писав: «Створення заповідників надзвичайно важливо і з метою педагогічною, так як забезпечує науковість об'єктів для наочного вивчення природи». У 20-ті роки видатні вітчизняні екологи вчені, схвально писали про досвід США з організації національних парків (Д.Н. Кашкаров, І.І. Пузанов, великий інтерес до цього досвіду виявляв В.П. Макаров).

Великим прихильником використання досвіду національних парків США щодо організації роботи з населенням був видатний російський еколог професор Д.Н. Кашкаров. Так , в 1929 р., виступаючи з питань заповідної справи на I Всеросійському З'їзді з охорони природи, він, зокрема, зазначав, що необхідність охорони природи повинна подаватися масам у цікавій для них формі, з використанням широкодоступних понять, і «якщо ми будемо висувати вперед інтереси чистої науки, то широкого співчуття ми не доб'ємося».

Д.Н. Кашкаров говорив про необхідність культурно – просвітницької роботи заповідника, пропонував використовувати позитивний досвід США з цього питання, де колосальне значення має популяризація робіт заповідника, яка створить любов до нього. Вчений також наводить приклад того, що там кожна людина розуміє значення слова заповідник. Потрібно виховувати таке дбайливе ставлення до заповідної території.

Інший видатний діяч заповідної справи, професор Г.А. Кожевников, влітку 1918 р. у своїй записці на адресу ленінського уряду, зокрема, вказував: «якщо буде визнано необхідним заснувати заповідники як

пам'ятки природи, в державному масштабі, то необхідно буде при першій можливості відрядити в П. Америку декількох осіб для спеціального докладного ознайомлення з практикою американських заповідників». Там же: «Частина цієї роботи (у сфері заповідної справи) має полягати в пропаганді ідеї охорони природи, ідеї цілком далекої поки народу. А те, що чуже народу, ніколи не матиме справжнього успіху».

А ось думка ще одного природоохоронця, який зробив величезний внесок у розвиток заповідної справи в Росії, - Ф.Ф. Шиллінгера. У 1929 р., приїхавши з межиріччя Печори і Ілича, де проектував існуючий донині Печоро-Іличекський державний заповідник, він писав: «Краса проєктованого нами парку ні в чому не поступається знаменитому Єллоустонському парку Північноамериканських Сполучених штатів, а в економічному відношенні і щодо підняття добробуту навколишнього населення він багато в чому його перевершує».

Дослідивши історію питання, повернемося до сьогодення.

Згідно зі ст. 15 Закону «Про природно-заповідний фонд України» екскурсійно-туристична діяльність природних заповідників не входить в коло завдань природних заповідників[2]. Більше того, згідно зі ст.16 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» в природних заповідниках забороняється стоянка транспорту, прохід і проїзд сторонніх людей, проїзд механічних транспортних засобів, розведення багать, створення місць відпочинку населення[2], а з 2010 р. на території природних заповідників був заборонений туризм[2]. Решта об'єктів заповідного фонду –природні національні парки, регіональні ландшафтні парки, парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва, дендропарки – можуть бути залучені до рекреаційної сфери на основі Закону України «Про природно-заповідний фонд України».

Разом з тим практично в кожному заповіднику України відбуваються масові порушення заповідного режиму з вини відвідувачів або адміністрації самих заповідників[6]. У Хомутовському степу з ініціативи дирекції заповідника в заповідній зоні була споруджена альтанка для відпочинку, а в Кам'яних могилах – культові споруди і довгий час влаштовувалося масове свято – День прийому в козаки[3]. У Карадазькому заповіднику постійно порушується порядок проведення екскурсійної діяльності[4], в Ялтинському гірсько-лісовому заповіднику на Ай-Петрі незаконно споруджений розважальний центр[4].

У заповіднику Кам'яні могили зникнення жовточеревого полоза і мідянки багато в чому є наслідком знищення їх туристами[3]. У 1980 р. в цьому заповіднику загинуло 11 гадюк, з них 5 загинуло під колесами екскурсійних автобусів, а 3 вбито людьми[3]. У заповіднику Мис Мартьян є величезна кількість залишеного відпочиваючими сміття, кора занесених до Червоної книги України ялівців і сунічників порізана автографами, кругом сліди від вогнищ. Територія більше нагадує приміський ліс, ніж природний заповідник[5].

Прес з боку відвідувачів заповідників та інших об'єктів природно-заповідного фонду негативно впливає на мисливську і харчову поведінку диких тварин[1]. Човнові екскурсії (в основному пов'язаний з ними фактор занепокоєння і викиди пального) негативно впливають на популяції риб[1]. У Карадазькому заповіднику через екскурсії на моторних човнах уздовж заповідних скель зменшилася чисельність чубатого баклана, що мешкає там і якого занесено до Червоної книги України[1].

Пожежі є одним з головних наслідків відвідування екскурсантами заповідників[1]. В Україні особливо страждає від пожеж з вини відвідувачів Ялтинський гірсько-лісовий заповідник[1].

Проблема, про яку йдеться в цій роботі характерна також світовим природним територіям. Наприклад, Пхукет страждає від надмірного напливу туристів. Про це нещодавно заявили представники місцевого комітету з туризму. Забруднення навколишнього середовища – одна з основних проблем, створюваних туристами на Пхукеті. Справа в тому, що клаптик суші не справляється з такою кількістю відпочиваючих - 10 мільйонів за минулий рік. Експерти вважають, що одним з можливих виходів із ситуації може стати перетворення острова в оазу елітного відпочинку. Але поки інфраструктура Пхукета абсолютно не готова для цього. Приблизно така ж ситуація спостерігається і на індонезійському острові Балі, влада якого неодноразово заявляли про обмеження турпотоків. Поки це вилилося лише у скорочення бюджетних коштів, спрямованих на розвиток туризму.

В охоронній зоні Окського заповідника на місцях стоянок туристів було виявлено 140 кг скляних банок, 40 кг залізних консервних банок, всього ж після одного сезону було зібрано 4 ц сміття[6]. Відсоток пошкодження дерев склав 90-100%[6]. У Тебердинському заповіднику витоштування туристами схилів гір веде до ущільнення та ерозії ґрунту, пригнічення трав'яного покриву, збіднення тваринного світу.

Поки теоретики і практики роками сперечалися і приходили до висновку, що екотуризму в заповідниках все ж не бути, він проте «здобув місце». Обмежений, пізнавальний (не розважальний, «тут слухають птахів, а не транзистори»), ретельно регламентований туризм у багатьох (але не у всіх) заповідниках з урахуванням їх розмірів, специфіки, традицій тільки підніме рейтинг нашої заповідної справи, підвищить соціальну значимість заповідників, сприятиме зростанню їх авторитету в очах населення та органів влади в регіонах, чого заповідникам так не вистачає. Крім того, з'являється додатковий і вагомий аргумент проти безперервних спроб втягнути природні ресурси заповідних територій в інші форми господарської діяльності. Навіть приїзд одного іноземця в заповідник сьогодні вигідний регіонам. Він потрапляє в заповідник не з космосу - він зупиняється в готелях, використовує дорогий транспорт, у тому числі авіацію, харчується в ресторанах, купує сувеніри. Але ж є ще податкові відрахування – та що говорити, у всьому цивілізованому світі вважається

благом, якщо поруч є об'єкт, що притягає туристів, у тому числі закордонних. Для подальшого розвитку роботи в області пізнавального туризму в заповідниках необхідно вирішити низку принципівих нормативно-методичних та організаційних проблем, а саме:

1) необхідна інформація про затверджені екологічні стежки і маршрути на території заповідника яка повинна бути докладно викладена у відповідному додатку до індивідуальних Положень про заповідник;

2) необхідно централізовано підготувати методичні вказівки та рекомендації з ряду важливих питань цієї діяльності, у тому числі:

- по розрахунку гранично допустимих навантажень і лімітуванню рекреаційної ємності території;

- щодо створення та облаштування екологічних стежок і маршрутів;

- з формування договірних відносин з комерційними структурами.

З еколого-туристичною діяльністю нерозривно пов'язана і робота в галузі музейної справи, орієнтована виключно на відвідувачів заповідника. Це найбільш традиційний напрям в еколого – просвітницькій сфері заповідників. Протягом десятиліть саме цій формі роботи надавалося пріоритетне значення, вважалося, що саме завдяки їй можна забезпечити належний рівень пропаганди заповідної справи. Власні Музеї природи мають не всі заповідники. У ряді заповідників музеї організовані ще в 30 - 40 -х роках, хоча пік музейної справи припав на 60 - 70 -і рр. У деяких заповідниках дійсно створені потужні музейні комплекси, оформлені з художнім смаком, несуть значне інформаційне навантаження, відвідуються з великим інтересом. У той же час в кінці 80-х і 90-х рр. значна кількість музеїв-заповідників пережила занепад: безнадійно (як у художньому, так і в інформаційному плані) застаріли експозиції та експонати, різко знизилася відвідуваність, змінилися кадри фахівців – ентузіастів, на яких «трималася» ця справа.

Не останнє питання – вироблення єдиних підходів до ціноутворення, щоб усунути ситуацію, коли в один заповідник комерційна (або некомерційна) структура возить іноземних туристів за безцінь, а в інший, навпаки, за нічліг на кордоні вимагають оплати, як за готель "Хілтон", і дивуються, що охочих немає.

Кожен такий заповідник повинен мати певну друковану продукцію (буклети, пам'ятки і т.і.), яка підлягає врученню відвідувачам. Доцільно виробити єдиний стандарт такої продукції (як, наприклад стандартний буклет в системі Служби національних парків США). Не менш важлива справа - розробка та видання власних посібників і настанов для осіб, які проводять екскурсії на заповідній території. У кожному заповіднику доречно підготувати власні Правила поведінки для відвідувачів, з якими їх знайомити. Доречно ще раз звернутися до історії і згадати, що ще в 1939 р. були розроблені спеціальні «Правила для турбаз і таборів, розташованих на території», затверджені Комітетом по заповідниках і туристсько-екскурсійним управлінням ВЦРПС. Життєво необхідно налагодити

спеціальну підготовку гідів та екскурсіводів для роботи в заповідниках і національних парках. Ця справа вимагає високого професіоналізму і дилетантства не терпить.

Дослідивши теоретично стан питання, було вирішено на прикладі Луганського природного заповідника вивчити як відбувається процес створення екологічних стежок. В результаті з'ясувалося, що заповідник не приймав участі у створенні транскордонних природоохоронних територій, екологічних коридорів та екологічних стежок протягом 2009-2011 рр. За даними Літопису в Станично-Луганському відділенні заповідника була проведена лекція з основ заповідної справи. Співробітники заповідника провели 8 екскурсій для школярів.

На Луганському телеканалі «ЛОТ» у рамках телепроєкту «Дива Луганщини» вийшла в ефір телепрограма, в якій висвітлювались питання залучення туристів до живописних місць Луганської області, одним із яких є «Черемшанське диво» (Провальський степ), а також телепрограма про Луганський природний заповідник. Фотоматеріали з фототеки заповідника були використані для проведення занять з охорони природи з основами заповідної справи для учнів загальноосвітніх шкіл Луганської області.

Музею природи в заповіднику немає. Розроблено офіційний сайт Луганського природного заповідника, де розміщена інформація про Луганський природний заповідник як науковий об'єкт, внесений до Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання «Рослинно-тваринний комплекс і еталонні чорноземні ґрунти Луганського природного заповідника».

Висновки: Екологічний туризм на окремих заповідних територіях України існує, можливий та потрібен. Одною з головних причин його слабого розвитку можна назвати низький рівень культури населення, яке відноситься недостатньо охайно до природи. Важливу роль в цьому питанні має належне виховання дбайливого ставлення до охоронних територій у населення. Слід дотримуватися жорстких правил природо - і пам'яткоохоронного законодавства, адже кожен об'єкт є унікальним і його зникнення неприпустиме. Вкрай важливо розширювати обмін досвідом між заповідниками у сфері організації екологічного туризму. У цьому важливу роль можуть зіграти діючі регіональні асоціації державних природних заповідників.

Використані джерела:

1. Борейко В. Е. Троянский конь экотуризма — смерть для заповедной природы. / Борейко В. Е. — К.: КЭКЦ, 2010. — 116 с.

2. Закон «Про природно-заповідний фонд України»

3. Котенко Т. И. Земноводные и пресмыкающиеся заповедника «Каменные могилы» // Тр. филиала Украинского степного Природного заповедника «Каменные могилы», К.: Фитосоциоцентр, 1998. — С. 82-86.

4. Летопись природы Луганского природного заповедника за 2009, 2010, 2011 годы, тома XXXIX, XXXX, XXXXI.

5. Миронова Л. П. Нравственные аспекты в решении социально-экологических проблем и сохранении дикой природы юго-восточного Крыма // Мат. II Международная междисциплинарная конференция по дикой природе. — К.: КЭКЦ, 2006. — С. 81-84.
6. Штильмарк Ф. Р. О заповедниках вообще, о проблемах управления ими особо, а также о науке и просвещении в частности // Охрана дикой природы. — 2004. — № 4. — С. 4-7.
7. Экотуризм в заповедниках-благо или смерть для заповедной природы? // Гуманитарный экологический журнал — 2010 - № 3. — С. 42-52.